

Vorming en onderwijs

Sociaal-emotionele ontwikkeling, levensbeschouwing, burgerschap en persoonsvorming in het basisonderwijs

MARIETJE BEEMSTERBOER, PETER ELSHOUT EN ELINE VELDT

Op school ontwikkelen kinderen in vele opzichten. Kinderen ontwikkelen vaardigheden op gebieden als rekenen, taal en kennis op gebieden als aardrijkskunde en geschiedenis. Een deel van die ontwikkeling laat zich relatief eenvoudig plannen, onderwijzen en toetsen - zoals bij rekenen of taal. Een ander deel van de ontwikkeling gaat meer over de ontwikkeling van kinderen als persoon. Over de keuzes die ze maken, de dingen die ze belangrijk vinden in het leven en de specifieke eigenschappen die hen kenmerken. Vaak worden dit 'vormingsgebieden' genoemd en de scheidslijnen tussen verschillende vormingsgebieden zijn niet altijd even duidelijk.

Dit artikel wil verhelderen hoe we kunnen spreken over vorming van leerlingen op school en hoe we sociaal-emotionele ontwikkeling, levensbeschouwing, burgerschap en persoonsvorming kunnen onderscheiden en de onderlinge samenhang kunnen begrijpen. Het artikel is gebaseerd op inzichten en onderzoek vanuit lectoraat De Pedagogisch Opdracht van Hogeschool Inholland.

Inleiding

Vormingsgebieden overlappen met andere gebieden van onderwijs. Ook tijdens rekenen, wereldoriëntatie of kunstzinnige oriëntatie, kunnen kinderen op allerlei manieren gevormd worden op sociaal, moreel en persoonlijk gebied. Dat maakt het lastig om precies aan te wijzen waar 'vorming' eindigt en een vak als 'begrijpend lezen' begint. Toch richten we ons in dit artikel specifiek op de vormende gebieden; we richten als het ware een zaklamp op vormingsgebieden, maar daarmee verlichten we automatisch ook de omliggende andere gebieden in het onderwijs. Scherpere grenzen zijn er nu eenmaal niet.

Ook *binnen* de vormende gebieden is sprake van verschillende overlappende onderdelen. We onderscheiden in dit artikel 'sociaal-emotionele vorming', 'levensbeschouwelijke vorming', 'burgerschapsvorming' en 'persoonsvorming'. Hoewel deze vormingsgebieden dus soms ook over kennis en vaardigheden gaan, is het einddoel dat ze nastreven vaak breder dan dat. Dat leerlingen een plekje in de maatschappij kunnen innemen bijvoorbeeld, of een moreel kompas ontwikkeld hebben. Vaak speelt de

vraag wat een 'goed leven' of wat een 'goed mens' is een rol bij deze vormingsgebieden. Anders dan bij rekenen bijvoorbeeld, zijn vormingsgebieden moeilijker in doelen te vatten. Voor rekenen kunnen we heldere doelen opstellen en vaststellen wat alle kinderen moeten kunnen als ze van school gaan. Maar kunnen (en mogen) we dat ook doen voor, bijvoorbeeld, levensbeschouwing? Of is de ontwikkeling op dat vormingsgebied helemaal aan het kind zelf? Dezelfde vragen kunnen we stellen bij het werken aan deze doelen. Bij rekenen geven we geplande lessen, waarin we systematisch de stof behandelen. Kan dat bij burgerschapsvorming ook? Of leren kinderen op andere manieren wat van een burger wordt verwacht? Tenslotte is er nog het toetsen. We kunnen meten in hoeverre leerlingen de rekendoelen gehaald hebben na onze lessen. Kan dat ook voor persoonsvorming? Kun je de invloed van je lessen op het karakter of de identiteit van een kind meten?

De ontwikkeling van kennis of vaardigheden, kunnen we planmatig aanpakken op school, door doelen te stellen, lessen te geven en het resultaat te meten. Maar bij de

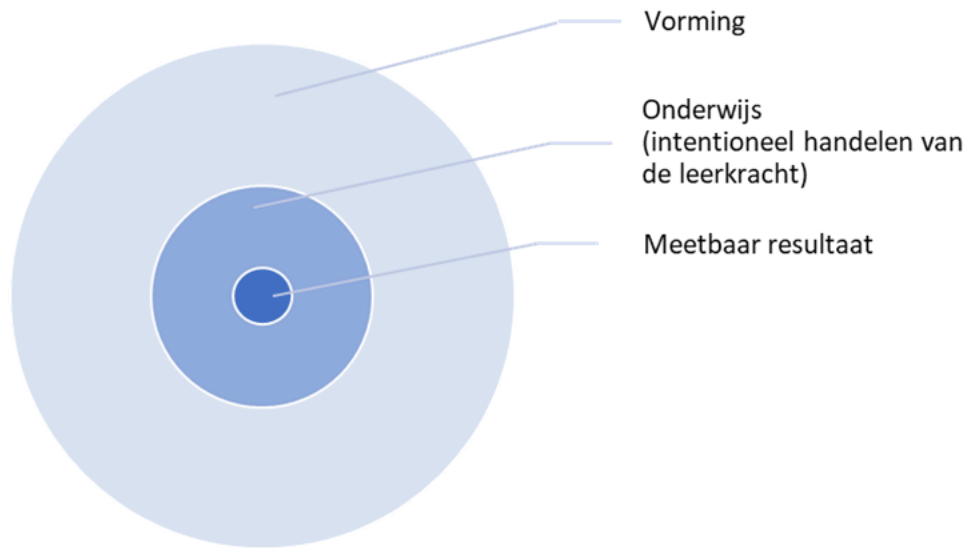
vormingsgebieden zijn deze manieren om grip op de ontwikkeling te krijgen maar deels van toepassing. We kunnen vaak geen doelen stellen, leerlingen ontwikkelen hun karakter en sociale vaardigheden ook buiten onze lessen, en we kunnen meestal niet meten hoe kinderen zich precies ontwikkelen.

Op veel basisscholen wordt sterk ingezet op brede vorming van kinderen. Dat blijkt uit de aandacht die sociaal-emotionele ontwikkeling en burgerschapsvorming veelal krijgen in lesroosters. Scholen hebben niet alleen de taak kennis en vaardigheden aan te leren en goede rekenaars af te leveren. Het is de bedoeling dat ze hun leerlingen ook 'vormen'. Tot personen en burgers met een eigen levensbeschouwing. Zelfs als scholen zich daar niet verantwoordelijk voor zouden voelen, zou die vorming nog steeds plaatsvinden. Want iedere leerkracht laat op allerlei momenten van de dag aan kinderen weten welk gedrag gewenst is, en welke waarden belangrijk zijn. Niet altijd bewust natuurlijk, maar dat betekent niet dat er geen vorming plaatsvindt.

Voordat we de belangrijkste kenmerken van ieder vormingsgebied bespreken, is het goed om duidelijk te maken hoe we de woorden 'onderwijs' en 'vorming' in dit artikel gebruiken (zie: Elshout, De Ruyter & Enthoven, 2025). Onder

'onderwijs' verstaan we alle zaken waaraan planmatig of intentioneel gewerkt wordt op scholen. De lessen die we hebben ingepland, en de dingen die we als leerkrachten bewust doen om leerlingen bepaalde dingen te leren. Onder 'vorming' verstaan we iets breder dan dat. Daaronder vallen ook al die dingen die wel vormend zijn voor een leerling, maar die niet gepland of bedoeld zijn. Kinderen leren hoe je vrienden maakt of vals speelt op het plein bijvoorbeeld. Ze worden bang voor spreken in het openbaar door hun spreekbeurt, of leren juist doorzetten als je bang bent door hun spreekbeurt. Allerlei zaken die niemand had gepland, maar die wel gebeuren; die vormend zijn. Onderwijs is vaak niet alleen te plannen maar ook te meten. Vorming omvat onderwijs (want je kunt ook planmatig gevormd worden), maar gaat ook over al die zaken die moeilijk te plannen of te meten zijn. Hoe meet je of een kind respect heeft voor anderen, bijvoorbeeld? Of in hoeverre een kind een eigen mening heeft gevormd over de waarde van vriendschap?

Hoe moeilijk vorming te plannen of te meten is, verschilt per vormingsgebied. Dat bespreken we hieronder voor 'sociaal-emotionele vorming', 'levensbeschouwelijke vorming', 'burgerschapsvorming' en 'persoonsvorming'.

Figuur 1: Vorming en onderwijs

Sociaal-emotionele vorming en sociaal-emotioneel onderwijs

Kinderen ontwikkelen zich op verschillende gebieden: motorisch, cognitief, moreel en sociaal-emotioneel. De sociaal-emotionele vorming is een proces waarin kinderen en jongeren vaardigheden opdoen die bijdragen aan het ontwikkelen van de persoonlijke identiteit, het opbouwen van relaties met anderen en het omgaan met verwachtingen van hun omgeving (SLO, 2023a, 2023b).

Sociaal-emotionele vorming vindt plaats in interactie met anderen. Voor een

groot deel gebeurt dit op school ongepland in de omgang met klasgenoten, kinderen uit hogere en lagere groepen en alle volwassenen die bij de school betrokken zijn.

Om te zorgen dat die interactie op school prettig verloopt, wordt van leerlingen bepaald gedrag verwacht. Er is een duidelijk beeld van hoe 'goed gedrag' eruitziet: rustig en vriendelijk bijvoorbeeld. Leerkrachten proberen kinderen dat gedrag aan te leren. Hier maken we een onderscheid tussen de ongeplande sociaal-emotionele *vorming* die op school plaatsvindt in

interactie met klasgenoten en andere kinderen en volwassenen op school en sociaal-emotioneel *onderwijs*, waarin doelgericht en planmatig wordt gewerkt aan sociaal-emotionele vaardigheden.

Dit doelgericht en planmatig werken doen leerkrachten door zelf het goede voorbeeld te geven, door kinderen te vertellen hoe ze in bepaalde situaties met elkaar om moeten gaan en door die situaties te bespreken en na te spelen in de klas. Bij een les over ruzie oplossen bijvoorbeeld, herhaalt de leerkracht eerst de klassenregels en kunnen kinderen vervolgens in een toneelstukje laten zien hoe ze een ruzie 'goed' op kunnen lossen.

Als een kind zich niet volgens verwachting gedraagt, volgt vaak een consequentie. Leerkrachten modellen gewenst gedrag en belonen leerlingen die het goede voorbeeld geven. Zo wordt wenselijk gedrag ingeslepen. Dit proces wordt *socialiseren* genoemd; met hulp van volwassenen en (vaak) ook medeleerlingen, leren kinderen 'hoe het hoort' op hun school.

Scholen zijn bij wet verplicht om de sociale veiligheid op school te waarborgen (Wet veiligheid op school, 2015). Ze moeten kunnen aantonen dat de sociale veiligheid op school is geborgd en dat er structureel wordt gewerkt aan veiligheid en vaardigheden. Eén van de manieren waarop scholen dit kunnen aantonen is door te werken met een methode voor

sociale vaardigheden (SOVA). Hierbij kun je bijvoorbeeld denken aan Kwink, Kanjertraining, Vreedzaam of Geluuskoffer (SLO, 2024). Hoewel het gebruik van een methode niet verplicht is, kiezen scholen hier vaak wel voor; een methode geeft houvast bij het verantwoorden en planmatig werken aan sociale veiligheid en vaardigheden.

Levensbeschouwelijk onderwijs, levensbeschouwelijke vorming en levensbeschouwelijke socialisatie

Levensbeschouwing is je persoonlijke kijk op het leven; een persoonlijke verzameling verhalen en antwoorden op grote vragen waarop geen pasklare antwoorden bestaan en die mensen zich altijd en overal hebben gesteld (levensvragen) (Kopmels, 2023). Kenmerkend voor levensbeschouwelijke thema's is dat zij te herleiden zijn tot zulke levensvragen. Kopmels (2023) onderscheidt er negen:

- 1) Hoe kom ik tot een oordeel?
- 2) Wat kom ik hier doen?
- 3) Wie ligt mij na aan het hart?
- 4) Hoe kan ik goed (samen)leven?
- 5) Is er meer tussen hemel en aarde?
- 6) Waar is alles (om) begonnen?
- 7) Hoe kan ik omgaan met verlies?
- 8) Wat is (er na) de dood? en
- 9) Waar vind ik inspiratie?

De vraag 'Hoe kan ik goed (samen)leven?' kan heel goed behandeld worden tijdens een SOVA-les. Wanneer je als leerkracht sociaal-emotioneel onderwijs geeft en

met de klas spreekt over 'goed samenleven', leer je de kinderen bijvoorbeeld hoe ze op een goede manier conflicten kunnen oplossen of hoe ieder kind zijn eigen mening onder woorden kan brengen op zo'n manier dat het een ander kind daarmee niet kwetst. Als je als leerkracht vanuit levensbeschouwelijk perspectief naar dezelfde levensvraag kijkt, heb je allereerst tot doel dat kinderen zelf een mening gaan vormen over die vraag. Een (levens)vraag stellen en kinderen over de vraag laten nadenken is een levensbeschouwelijk doel.

Net als het onderscheid tussen sociaal-emotioneel *onderwijs* en sociaal-emotionele *vorming* dat we hierboven beschreven, onderscheiden we ook levensbeschouwelijk *onderwijs* en levensbeschouwelijke *vorming*. Levensbeschouwelijke vorming omvat alles wat een mens tegenkomt of meemaakt in zijn leven dat die mens levensbeschouwelijk vormt. Dat kan gaan om een sterfgeval, een auto-ongeluk, een bosbrand, een kennismaking met anderen en ook om levensbeschouwelijk onderwijs. We spreken van levensbeschouwelijk onderwijs als een leerkracht planmatig of intentioneel werkt aan de levensbeschouwelijke ontwikkeling van kinderen. Als de intentie van de leerkracht is om kinderen te laten ontdekken hoe zij over een onderwerp nadenken en als de leerkracht met de les wil bereiken dat een kind de

persoonlijke levensbeschouwing verder ontwikkelt, spreken we van levensbeschouwelijk onderwijs. Bij levensbeschouwelijk onderwijs kan een leerkracht bij in een klassengesprek gebruik maken van de vijf typen vragen van Kopmels (2023) of aansluiten bij de aspecten van De Schepper (2017). Levensbeschouwelijk onderwijs is altijd in enige mate terug te leiden tot een levensvraag.

Levensbeschouwelijk socialiseren en levensbeschouwing ontwikkelen

Een leerkracht kan bij levensbeschouwelijk onderwijs verschillende intenties hebben. Enerzijds kan de leerkracht met levensbeschouwelijk onderwijs de intentie hebben om de ontwikkeling van de persoonlijke levensbeschouwing (Van der Kooij et al., 2013) van kinderen te stimuleren, waarbij de leerkracht het eigen oordeel uitstelt en probeert weinig te sturen in de richting van die ontwikkeling (Kopmels, 2023). Deze vorm van levensbeschouwelijk onderwijs vind je op openbare scholen en scholen met een brede schoolidentiteit.

Anderzijds kan de leerkracht met levensbeschouwelijk onderwijs de intentie hebben om kinderen levensbeschouwelijk te socialiseren in een georganiseerde levensbeschouwelijke traditie (Van der Kooij et al., 2013), namelijk die van de grondslag van de school. In dat geval

maakt de leerkracht kinderen vertrouwd met verhalen, ideeën, gebruiken en tradities uit een specifieke georganiseerde levensbeschouwing, vaak (maar niet altijd) die van de levensbeschouwelijke grondslag van de school (Kopmels, 2023).

Op elke school, zowel openbare als religieus bijzondere scholen, en in elke vorm van onderwijs vindt socialisatie van waarden plaats. Als leerkracht laat je immers de hele dag in je doen en laten zien wat je belangrijk vindt: je kiest ervoor leerlingen afval te laten prikken op het schoolplein of in het park, je geeft les over 'plastic soep' om bewustwording bij kinderen te stimuleren, je laat kinderen elkaar complimenten geven aan het einde van de schooldag of je schrijft met de klas een kaart voor een zieke klasgenoot; allemaal voorbeelden van levensbeschouwelijke socialisatie waarin je wat jij als persoon belangrijk vindt overdraagt aan kinderen in je klas.

Op sommige scholen heeft levensbeschouwelijk onderwijs uitsluitend tot doel de persoonlijke ontwikkeling van kinderen te stimuleren zonder daarbij richting één levensbeschouwelijke traditie te sturen, op andere scholen is religieuze socialisatie het belangrijkste doel van onderwijs en op weer andere scholen wordt een levensbeschouwelijke traditie als uitgangspunt gehanteerd waar vanuit kennismaking met andere

tradities plaatsvindt. Het doel dat de leerkracht voor ogen heeft met levensbeschouwelijk onderwijs, bepaalt hoeveel ruimte een leerling voelt om eigen keuzes te maken óf de mate waarin een les levensbeschouwelijk socialiseert.

Het verschil tussen sociaal emotioneel onderwijs en levensbeschouwelijk onderwijs

Het verschil tussen sociaal-emotioneel onderwijs en levensbeschouwelijk onderwijs hangt af van het doel dat de je als leerkracht voor ogen hebt met het onderwijs. Stel, je geeft een les over vriendschap. Als het doel van je les is dat kinderen leren hoe ze goed met elkaar omgaan en bijvoorbeeld hoe ze vrienden kunnen maken en behouden, is dat een les die heel goed past binnen sociaal-emotioneel onderwijs.

Als het doel van je les is dat kinderen nadenken over de vraag welke eigenschappen een goede vriend heeft, hoe ze zelf een goede vriend kunnen zijn en welke mensen er belangrijk zijn in hun leven, is dat levensbeschouwelijk onderwijs. We spreken van levensbeschouwelijk onderwijs op het moment dat de les aanzet tot denken, er ruimte is voor kinderen om hun eigen mening te vormen en persoonlijke betekenis te ontdekken. Tamar Kopmels geeft in haar boek *Verhalen vertellen en vragen stellen* (2023) tips om een levensbeschouwelijk gesprek met kinderen aan te gaan.

Betekenisvragen/type 3 vragen en

levensbeschouwelijke vragen/type 4 vragen (Kopmels, 2023, p. 118-124) zorgen voor de diepgang in een gesprek die kenmerkend is voor een les levensbeschouwing. Juist omdat er thema's zijn die je zowel kunt benaderen vanuit sociaal-emotioneel onderwijs als vanuit levensbeschouwelijke onderwijs, is het dus ook heel goed mogelijk om beide vakgebieden in één les te combineren.

Burgerschap op de basisschool

Burgerschap gaat over deelnemen aan de maatschappij. Ook de leerlingen in je klas kun je zien als burgers: ze nemen nu al deel aan de maatschappij en doen hier binnen en buiten de school ervaring mee op.

In Nederland zijn scholen wettelijk verplicht om op school aandacht te besteden aan burgerschap. De wettelijke burgerschapsopdracht werd in 2021 aangescherpt. In die burgerschapsopdracht staan de basiswaarden van de democratische rechtstaat centraal: vrijheid van meningsuiting, gelijkheidsbeginsel, begrip, verdraagzaamheid, afwijzen van onverdraagzaamheid, afwijzen van discriminatie, autonomie en verantwoordelijkheidsbesef. Deze waarden moeten op alle Nederlandse scholen zichtbaar zijn in het lesprogramma en de schoolcultuur, en gerespecteerd worden door zowel leerlingen als personeel. Daarnaast moet de school kennis en respect voor diversiteit bijbrengen en uitdragen en

een oefenplaats zijn voor democratisch burgerschap.

De burgerschapsopdracht stelt eisen aan burgerschapsonderwijs maar schrijft niet voor in welke vorm scholen burgerschap moeten aanbieden. Dit heeft onder meer te maken met vrijheid van onderwijs. Scholen mogen dus zelf invulling geven aan burgerschap op een manier die past bij de context van de school. Denk hierbij aan de visie, denominatie en populatie van de school. Wel moet burgerschapsonderwijs doelgericht en samenhangend worden aangeboden. Losse activiteiten rondom burgerschap zijn dus niet voldoende om aan de wettelijke burgerschapsopdracht te voldoen; er moet een helder plan met een duidelijke opbouw achter zitten.

In maart 2024 publiceerde SLO de concept kerndoelen voor burgerschap (SLO, 2024). In de conceptdoelen komen de democratische waarden expliciet terug. 'Actief burgerschap', ook een term uit de wettekst, is een belangrijk uitgangspunt.

In essentie moeten de kerndoelen burgerschap bij leerlingen het gevoel kunnen oproepen dat zij iets kunnen betekenen voor de samenleving, dat zij kunnen deelnemen, dat hun bijdrage ertoe doet en dat zij de samenleving mede vorm kunnen geven. Dit vraagt oefening, ervaringen op doen en het vergroten van het democratisch zelfvertrouwen.

Kortom, burgerschap gaat over het besef dat je als burger een waardevolle speler bent in de samenleving; een speler die invloed kan en mag uitoefenen op hoe de maatschappij eruitziet.

Burgerschapsonderwijs en burgerschapsvorming

Burgerschapsonderwijs moet niet alleen doelgericht en samenhangend zijn. Ook moet de schoolcultuur aantoonbaar in overeenstemming zijn met de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, ruimte bieden om te oefenen met het handelen naar deze waarden en veilig zijn zodat leerlingen en personeel zich geaccepteerd voelen ongeacht verschillen in levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid.

Hoewel de Nederlandse overheid in verband met de vrijheid van onderwijs inhoudelijk niet sturend mag zijn als het gaat om 'goed' burgerschap, is de wettekst wel enigszins sturend. De bedoeling van de wetgever met burgerschapsonderwijs is dat 'actief burgerschap en sociale cohesie' worden bevorderd; kortom, dat burgerschapsonderwijs ervoor zorgt dat mensen in Nederland goed kunnen samenleven en bijdragen aan een diverse samenleving.

Burgerschap is terug te vinden tijdens geplande, doelgerichte onderwijsmomenten. Dit kunnen aparte lessen burgerschap zijn of (les)activiteiten van andere vakgebieden

waarin burgerschap geïntegreerd wordt. In het kader van burgerschapsonderwijs kunnen ook themadagen of excursies worden georganiseerd. In principe zijn al deze voorbeelden onderdeel van een doelgericht en samenhangend onderwijsprogramma.

Maar burgerschapsthema's kunnen ook een rol spelen buiten de geplande onderwijsmomenten. Bijvoorbeeld als het gaat om een spontaan gesprek naar aanleiding van de actualiteit of in de manier waarop een leerkracht omgaat met eigen initiatief van leerlingen. Aan deze momenten zijn vaak geen vooropgestelde doelen verbonden maar de momenten kunnen wel bijdragen aan de (burgerschaps)vorming van kinderen. Kopmels (2023, p. 421) spreekt in dit verband van 'burgerschapsvorming' of 'burgerschapsontwikkeling'.

Het leerproces bekeken vanuit het perspectief van de leerling: het bewust en onbewust verwerven van kennis, vaardigheden en een houding die vallen onder de doelen van burgerschapsonderwijs.

Net als bij sociaal-emotioneel onderwijs en sociaal-emotionele vorming en levensbeschouwelijk onderwijs en levensbeschouwelijke vorming, onderscheiden we ook bij burgerschap burgerschapsonderwijs en burgerschapsvorming. Waarbij burgerschapsonderwijs maar een klein deel vormt van de totale burgerschapsvorming.

Burgerschaps*vorming* omvat alle ervaringen binnen en buiten het geplande burgerschapsonderwijs die invloed hebben op het ontwikkelen van de eigen identiteit, voorkeuren en keuzes.

Planbaarheid en meetbaarheid van burgerschapsonderwijs

De burgerschapsopdracht vraagt scholen niet alleen om doelgericht en samenhangend onderwijsaanbod, maar vraagt scholen ook de opbrengsten van het burgerschapsonderwijs volgen, leerresultaten in kaart brengen en waar nodig de aanpak aan te passen. Niet alles wat we kinderen leren, kunnen we gemakkelijk meten. Denk maar weer even aan de cirkel op pagina 2.

Kennis van democratische rechtsstaat en vaardigheden, zoals respectvolle omgang met elkaar in onze diverse samenleving, kunnen gemeten worden. Houdingen van leerlingen kunnen we observeren of met vragenlijsten in kaart brengen, al is de kans op sociaal wenselijk gedrag of sociaal wenselijke antwoorden daarbij aanwezig. Grip krijgen op de identiteit van leerlingen, hun voorkeuren is ingewikkelder en mogelijk helemaal niet meetbaar. Dit zijn processen die zich in binnenwereld van een persoon voltrekken en die voor de persoon zelf misschien niet eens altijd goed te volgen of vast te leggen zijn. Voor een buitenstaander is het helemaal een uitdaging om hier toegang toe te krijgen, of dit proces in kaart te brengen. Toch speelt vorming wel een belangrijke rol bij burgerschap en is het voor leerkrachten waardevol

om zich bewust te zijn van hun vormende rol. (Burgerschaps)vorming vindt altijd plaats, ook buiten de geplande onderwijsmomenten.

Burgerschap, sociaal-emotionele vorming en levensbeschouwing

Burgerschap, sociaal-emotionele vorming en levensbeschouwing hebben raakvlakken maar zijn niet inwisselbaar. Burgerschap gaat over het (actief) deelnemen aan de samenleving, sociaal-emotionele vorming over het aanleren van vaardigheden die kinderen in staat stellen relaties aan te gaan en om te gaan met verwachtingen uit de omgeving en levensbeschouwing over je persoonlijke kijk op het leven, gevoed door levensvragen.

Thematisch sluit de levensvraag 'Hoe kan ik goed (samen)leven?' goed aan op burgerschap en sociaal-emotionele vorming. De vraag 'Hoe kom ik tot een oordeel?' is voor burgerschap ook relevant, bijvoorbeeld als het gaat om maatschappelijke vraagstukken of het afwegen van verschillende perspectieven.

Je zou kunnen stellen dat sociaal-emotionele vorming, burgerschapsvorming en levensbeschouwelijke vorming elkaar wederzijds beïnvloeden. Sociale vaardigheden stellen je in staat contact met anderen aan te gaan en versterken daarmee je positie als burger in de samenleving. Sociale vaardigheden stellen je ook in staat te luisteren naar anderen en daarmee je eigen levensbeschouwing te verrijken. Je

persoonlijke kijk op het leven geeft richting aan de keuzes die je maakt als burger; ervaringen en ontmoetingen in de samenleving bieden aanknopingspunten om je kijk op het leven verder te ontwikkelen. Burgerschap kan niet zonder levensbeschouwing (Bertram-Troost & Miedema, 2022; De Bruin et al., 2022; Kopmels, 2023)

Burgerschap en wereldoriëntatie

Burgerschap overlapt ook met andere vakgebieden zoals wereldoriëntatie. Dit geldt voor burgerschapsvorming (want ook tijdens aardrijkskunde- en geschiedenislessen kunnen leerlingen onbedoeld gevormd worden), maar zeker ook voor burgerschapsonderwijs. Een deel van de doelen die vanuit de overheid gesteld wordt voor burgerschapsvorming, heeft namelijk te maken met kennis en vaardigheden die (ook) onder wereldoriëntatie vallen. Kennis over religies, gebruiken en politieke systemen bijvoorbeeld is van belang om je houding te kunnen bepalen op het gebied van diversiteit. Net als tussen de vormende vakgebieden is er hier weer sprake van een gedeeltelijke overlap. Globaal zou je kunnen zeggen dat wereldoriëntatie zich richt op bepaalde kennis en vaardigheden en dat burgerschapsonderwijs zich meer richt op de persoonlijke houding en waarden van leerlingen. Maar in de praktijk zullen deze zaken bijna altijd in een bepaalde mix voorkomen, waarbij je soms meer kennis centraal stelt en soms eerder tot doel hebt dat leerlingen zich tot die kennis verhouden. De termen

‘wereldoriëntatie’ en ‘burgerschapsonderwijs’ kunnen je helpen om te vertellen waar je je om welke redenen op gericht hebt, en om te verantwoorden waarom je dat zo hebt gedaan.

Persoonsvormend onderwijs en persoonsvorming

Persoonsvorming is de meest brede term die we gebruiken voor vorming op school. Waar het bij de drie eerdere onderdelen om vrij specifieke onderdelen van die vorming ging (sociale en emotionele vaardigheden, een kijk op het leven, je rol als burger), draait persoonsvorming om alle kenmerkende eigenschappen van een mens. De dingen die jou *jou* maken, en niet iemand anders. Daar vallen voor een groot deel dus alle zaken onder die we hierboven hebben beschreven. Persoonsvorming is de paraplu waaronder ook de andere vormende gebieden schuilen (Elshout & Enthoven, 2022; Elshout & De Roon, 2023). Eén belangrijke reden waarom persoonsvorming zo breed is, is dat we er alle langdurige veranderingen van die kenmerkende eigenschappen onder verstaan (Elshout, De Ruyter & Enthoven, 2025). Als je door school een geïnteresseerde, vriendelijke volwassene wordt, noemen we dat persoonsvorming. Als je door school een afgestompte zure angsthaas wordt, is dat ook persoonsvorming. Alles dat invloed uitoefent op wie een persoon in de kern is, is persoonsvorming. Net als

we al benadrukten bij de andere vormende onderdelen, is een deel van die veranderingen niet gepland of bedoeld door de school. Er zijn geen scholen die bewust leerlingen tot zure angsthazen vormen. Maar veel vormende invloed (zowel positief als negatief) gebeurt wel op school. Leerlingen hebben invloed op elkaar (denk aan de heftige gevolgen van pestgedrag), en leraren hebben soms onbedoelde invloed (denk aan de leerkracht die voor jou een voorbeeld van vriendelijkheid of rechtvaardigheid is geweest). Een relatief groot deel van persoonsvorming, gebeurt dus ongemerkt. Het is door niemand zo bedoeld, en de resultaten van die vorming zijn heel vaak ook niet te meten. Je weet pas achteraf welke gebeurtenissen of personen vormend geweest zijn (als je daar al achter komt). Vorming is dus een proces dat voortdurend gebeurt op school, of we het nu willen of niet (Elshout & Enthoven, 2022; Elshout & De Roon, 2023).

Dat betekent niet dat we geen doelbewuste invloed kunnen uitoefenen op de persoonsvorming van leerlingen. We hebben al gezien dat dit op bepaalde gebieden, zoals sociaal-emotionele vaardigheden en burgerschapsvorming zeker gebeurt. In dat geval spreken we van *persoonsvormend onderwijs*. We doen planmatige of in elk geval bewuste pogingen om kinderen op een

bepaalde manier te vormen. De drie vormende gebieden die we hierboven besproken hebben, zijn de meest voorkomende manieren om op deze manier aan persoonsvorming te werken.

Waar we binnen Inholland de nadruk op willen leggen, is dat een groot deel van het proces van persoonsvorming zich buiten die lessen afspeelt. Op de momenten waarop je ruzies uitpraat of kinderen troost bijvoorbeeld. Er zijn allerlei momenten in het onderwijs waarop je potentieel vormende dingen doet als leerkracht. Als leerkracht ben je nu eenmaal de hele dag aan het zorgen voor kinderen, met alles dat daarbij komt kijken. Veel van de zorg die je geeft is niet gepland, maar wel vormend. Het leren herkennen van deze momenten, en het leren om op deze momenten bewust te handelen, is misschien wel het belangrijkste middel om grip te krijgen op dit ingewikkelde proces. Het is vaak moeilijk te zeggen waarom je op zulke momenten deed wat je deed. Het antwoord zit vaak in de details van het moment. Omdat het dit kind was dat huilde, omdat het in deze groep gebeurde of op dit specifieke moment. Een ander kind in een andere groep had je misschien anders behandeld. Iedere situatie is anders, en vraagt een nieuwe inschatting. En die inschatting maak jij, met jouw karakter, jouw geschiedenis, jouw normen en waarden. Je bent dus zelf ook heel duidelijk betrokken tijdens die momenten van persoonsvorming

(Elshout & Enthoven, 2022; Geerdink & Beer, 2018).

Kort gezegd is persoonsvorming dus om twee redenen de breedste term die we gebruiken voor vorming op school. Het omvat voor een groot deel het vormende onderwijs van de andere drie onderdelen, en het is een proces dat zich voor een groot deel buiten het onderwijs afspeelt; het gebeurt wel op school, maar vaak ongepland. Dat betekent niet dat je niet van tevoren

kunt nadenken over persoonsvormende lessen. Je kunt specifieke elementen in je les opnemen, zoals een gesprek, of een spel, waarbij je persoonsvorming uitlokt (Elshout & De Roon, 2023). Het blijft wel heel moeilijk te beoordelen in hoeverre deze pogingen om persoonsvorming tot stand te brengen ook echt slagen omdat het dan gaat over de ontwikkeling van lastig te vangen zaken als karakter en identiteit.

Bronnenlijst

Bertram-Troost, G., & Miedema, S. (2022). *Bezield onderwijs: Vorming, levensbeschouwing en burgerschap*. Noordboek.

De Bruin, G., Elsenaar, M., & Renkema, E. (2022). *Levensbeschouwelijk burgerschapsonderwijs: Werken aan burgerschap vanuit identiteit en pedagogische bedoeling*. Verus.

De Schepper, J. (2017). *Levensbeschouwing ontwikkelen: Didactiek voor levensbeschouwing in het primair onderwijs*. Kwintessens.

Elshout, P., De Ruyter, D., & Enthoven, M. (2025). Persoonsvorming op school: een conceptuele analyse. *Pedagogische Studiën*, 102(2), 191-215.

Elshout, P., & De Roon, M. (2023). *Meesterlijk met mensen Grip op persoonsvorming in het basisonderwijs*. Noordhoff.

Elshout, P., & Enthoven, M. (2022). Grip op persoonsvorming. Hoe bedachtzaamheid na actie aankomende leerkrachten kan voorbereiden op hun rol op het gebied van persoonsvorming. *Tijdschrift voor Lerarenopleiders*, 43(1), 32-45.

Geerdink, G., & Beer, F., de. (2018). *Kennisbasis lerarenopleiders. Katern 6: Vorming in de lerarenopleidingen*. Velon.

Kopmels, T. (2023). *Verhalen vertellen en vragen stellen. Vakdidactiek Levensbeschouwelijk leren en Betekenisvol Burgerschap*. Noordhoff.

SLO. (2023a). *Handreiking ontwikkellijn sociale en emotionele vaardigheden*. SLO.
<https://www.slo.nl/publish/pages/19926/handreiking-bij-ontwikkellijn-sociale-en-emotionele-vaardigheden.pdf>

SLO. (2023b). *Ontwikkellijn sociale en emotionele vaardigheden*. SLO.
<https://www.slo.nl/publish/pages/3887/ontwikkellijn-sociale-en-emotionele-vaardigheden.pdf>

SLO. (2024). *Conceptkerndoelen burgerschap en digitale geletterdheid*. SLO.
https://slo-kerndoelen.files.svdcdn.com/production/uploads/assets/updates/DEF_kerndoelenboekje_BU_DG.pdf?dm=1709640714

Van der Kooij, J. C., De Ruyter, D. J., & Miedema, S. (2013). "Worldview": The Meaning of the Concept and the Impact on Religious Education. *Religious Education*, 108(2), 210-228. <https://doi.org/10.1080/00344087.2013.767685>

Marietje Beemsterboer, Peter Elshout en Eline Veldt zijn lerarenopleider levensbeschouwing bij de Inholland pabo en werkzaam bij het Inholland lectoraat De Pedagogische Opdracht. Meer informatie over onderzoeken en activiteiten van het lectoraat is te vinden op de website van Hogeschool Inholland.

In Narthex 2026.2 schreven de auteurs een inleiding op dit artikel: Vormingsonderwijs in kaart gebracht Over persoonsvorming, levensbeschouwing, burgerschap en sociaal-emotionele ontwikkeling.

Link: [De Pedagogische Opdracht | Inholland](#)

Afbeelding: [Magnific](#)